

*Володимир
Волковський*

САКРАЛЬНЕ І ПРОФАННЕ: що сховане за сотнями релігій?

Еліаде М. Трактат з історії релігій.

Пер. з фр. Олексія Панича.

К.: Дух і літера, 2016. — 520 с.

Інколи переклад є не менш революційним і новаторським, ніж оригінальна авторська книга чи стаття. Переклад Біблії, Платона, Аристотеля іншою мовою — це велетенська праця, що вимагає непересічної компетентності і стає поворотним моментом у розвитку культури і науки цією мовою. Для цього потрібні величній оригінальний твір — і дуже кропітка праця перекладача, помножена на високу чутливість і до мови оригіналу, і до логіки та смислу тексту та його автора, і до засобів вираження українською мовою. Все це є у перекладі класичної книги Мірча Еліаде «*Трактат з історії релігій*», що був виданий у видавництві «Дух і літера» в Києві 2016 року.

Якщо ви колись чули про протиставлення «сакральне (священне) VS профанне», якщо вас бентежить множинність релігій і релігійних досвідів — вам просто сюди, до Еліаде, який власне докладно дослідив і розписав опозицію, ба й антиномію сакрального і профанного. Навіть якщо ви — не філософ, не релігієзнавець, але не байдужі до релігії, ця книга відкриває очі на універсальні форми релігійного досвіду, на витоки релігії як окремої, самостійної царини людського буття. І робить це намагаючись уникнути традиційних способів редукції, зведення релігії до соціології, економіки, політики

© В. ВОЛКОВСЬКИЙ,
2016

тощо. Книга стимулює мислення про надзвичайно глибокий шар людської культури та досвіду, що актуальний і понині в найбільш «атеїстичних», «раціоналістичних» суспільствах і головах. В цьому, мабуть, найбільший її шарм. Вона не стільки пропонує готові відповіді в жанрі «Ви нічого не розумієте, а я вам зараз розкажу, що таке релігія (почім опіум для народу)» — книга радше провокує до поглиблення розуміння, до доглибного замислення про витоки людського буття. В наш час спрощення та інструменталізації розуму книга, що протистоїть редукціонізму та вульгаризації, — рідкісний дар.

Ця книга долає хронічне відставання від доробку світової науки. Цю проблему україномовної гуманітаристики (в даному разі варто говорити власне про релігієзнавство, теологію та філософію, до царини яких особливо стосується тематика книги) дуже яскраво видно за роками видання книги Еліаде. Французькою мовою (це не зовсім мова оригіналу, як зазначає сам Еліаде, «лише невелика частина тексту була безпосередньо написана французькою» (с. 14 українського видання), решта перекладена з румунської і, звісно, авторизована самим Еліаде) книгу видано 1949 року в Парижі. Англійською мовою під назвою «*Patterns in comparative religion*» вона вийшла друком у 1958-му. Російською мовою у двох томах «Трактат...» вийшов у 2000 році. І вже у 2016-му черга дійшла до України.

В нашій українській науково-освітній системі переклад за інерцією оцінюється нижче, ніж «авторська» книга, що зовсім некоректно стосовно гуманітарних наук, а особливо щодо такої чутливої царини, як філософія і релігія. Добрий, якісний переклад класичного твору стає справжньою подією, закладає тривкий фундамент для розвитку наукового дискурсу українською мовою, піднімає національну інтелектуальну спільноту на рівень світової, оскільки великі надбання через переклад отримують власний голос в нашому локальному дискурсі. Важко утриматися від дешиці іронії, що систематичний переклад великих сучасних авторів і текстів (яких, у принципі, скінченне число) набагато більш сприяє зростанню рівня гуманітарного дискурсу, ніж незліченні потоки монографій і дисертацій, що живляться шматочками ідей цих текстів і авторів.

Це особливо відчуваєш, читаючи переклад Мірча Еліаде, який здійснив Олексій Панич — разом із редакційною колегією «Духа і літери». Це — прекрасний переклад, що легко читається, захоплює вишуканою мовою і стилем. Звісно, в грубесному томі на 518 сторінок таки вкралася прикра друкарська помилка — наприклад, Елам міг впливати на центральноазійські народи не в III столітті, а тільки в III тисячолітті до н.е. Викликає дискусію також питання транслітерації — існує думка, що тріаду літер «G — H — Ch/Kh» германських та санскритських мов оптимально передавати українськими «Г — Г — Х», що підтверджується частково практикою вживання (Гайдегер, Гайне, брагман та ін.), відповідно, було б доречніше писати «дгарма», «Атгарваведа» тощо. Але опріч цих деталей — текст перекладу справляє добре враження.

Розкажу трохи і про саму книгу та автора.

Професор з Чикаго, письменник, романіст, фантаст, дослідник міфології, первісних та архаїчних форм релігії, філософ, що народився в Румунії, вже там став відомим майстром пера і думки, а після політичних катастроф прославився спочатку у Франції, а згодом у США та по всій Європі. Мірча Еліаде належить до плеяди небагатьох авторів Балканського регіону (за винятком Греції), чия слава прогула на весь світ. Румунія, зокрема, Бухарест — для нього не просто місце біографії. Це справді (користуючись його термінологією у «Трактаті») — сакральний простір, «центр Всесвіту», де поєднуються всі три космічні рівні буття у його літературному доробку.

Еліаде володів 8-ма мовами (англійська, французька, німецька, італійська, румунська, а також фарсі, санскрит, іврит, та й не був чужий щодо давньогрецької та латини). Його книга — це не тільки розумування, так би мовити, «на дивані», а передусім власні подорожі, практичні польові дослідження (Індія, Тибет, Цейлон), багату лектура, яку читач може оцінити за бібліографічними статтями в даному «Трактаті».

Назва книги — «*Трактат з історії релігій*» — нехай не вводить нас в оману. Сам автор застерігає нас від очікування готової лінійної схеми розвитку релігій із готовим визначенням, «що таке релігія». І «що таке релігія», і можливість написати таку «історію» — це ще тільки припущення, гіпотези, що їх треба довести або спростувати.

Історія досліджень релігії охоплює щонайменше понад 300 років. З релігією справу має кожен — принаймні чув про різні релігії. Це справляє хибне враження, що визначити релігію дуже легко, а відтак — і написати її історію. Це створило певну стереотипну картину історії релігій, з якою знайома більшість людей, що слухали курс релігієзнавства і навіть простої історії. Еліаде жорстко критикує традиційний виклад історії як еволюції релігії «від простого до складного», «від анімізму до політеїзму і до монотеїзму». «*Це лише гіпотеза, — наголошує він, — слушність якої неможливо довести*» (с. 11).

Руйнування стереотипів за допомоги розробленої методології й величезного масиву інформації — ось безпосереднє враження від прочитання «Трактату». І попри всю критику його методології — трактат залишається актуальним саме через звільнення від наших стереотипів та упереджень.

Ми звикли сприймати релігію вульгаризовано, визначаючи її ззовні, наголошуючи політичний, соціальний, економічний, ідеологічний зріз цього феномену. (Наприклад: «релігія — засіб для управління людьми».) Еліаде, в душі феноменології, застерігає *проти зведення феномену до чогось поза ним*.

Для того, щоб побачити слона чи картину, потрібна певна дистанція, що відповідає масштабові картини чи слона. Надто близько — за деревами не видно лісу, як каже приказка. Надто далеко — якась незрозуміла розпливчата цяточка на загальному тлі. Він заявляє: «*Феномен визначається масштабом... Релігійний феномен розкривається як такий, лише якщо досягнути його у властивий йому спосіб — тобто вивчати його у релігійному масштабі*»

(с. 9). Звісно, у релігії можна і треба досліджувати її політичний, економічний, соціологічний аспекти тощо. Дослідження різними гуманітарними науками мають сенс, оскільки релігія як феномен людського буття має всі ті виміри, що належать до прерогативи цих наук. Проте всі ці різноманітні оптики не вловлюють того, що у феномені «є унікального та невідомого», є власне ним, а не чимось іншим. *«Але, залишаючись в межах нашого предмета, важливо насамперед розглянути його в собі, тобто у тому, що в ньому є незвідним та оригінальним»* (с. 10).

Цим оригінальним і специфічним первнем Еліаде визнає концепт сакрального. Він не йде схоластичним шляхом — він не дає заздалегідь сформульованого визначення, він пропонує читачеві порозмірковувати разом із ним *«над морфологією сакрального»* (с. 13): що ми маємо у нашому сприйнятті, щоб дати таке визначення? Ми маємо факти, документи (це не тільки тексти, а й пам'ятки, символи, сакральні предмети, ритуали, форми, теорії, священні місця тощо), які у сукупності він називає **ієрофаніями**, тобто тим, що являє Священне, або через що це Священне (= сакральне) себе являє. Всі ці ієрофанії свідчать про вселюдську інтуїцію Священного, і саме наявність Священного, такого, що *«якісно відмінне від профанного, але може виявляти себе як завгодно і де завгодно у профанному світі, будучи спроможним перетворювати через ієрофанію будь-який космічний об'єкт»* (с. 47) на щось особливе, що є не тільки собою, а чимось іншим, свідчить про абсолютну реальність, джерело життя або Справжнє Буття. Саме **«сила і Життя є лише епіфаніями найвищої реальності; ці елементарні дії у “примітивних” народів були ритуалом, який допомагав людині наблизитися до реальності, увійти до онтичного, звільняючись від (позбавлених змісту і сенсу) автоматизмів становлення, “профанного”, ніщо» (с. 49). Протиставлення священного профанному — це єдина очевидна підстава визначення. **Що може бути ієрофанією?** *«Ієрофанією може стати все», що стосується людини, і немає жодної речі, «яка б у той чи інший момент історії не долучалася до сакральності»* (с. 27). *«Все надзвичайне, величне, нове може стати ієрофанією, може у духовній перспективі первісних народів розглядатися як прояв священного»* (с. 43). В основі ієрофаній лежить діалектика сакрального і профанного. *«Предмет стає священним настільки, наскільки він утілює (тобто виявляє) щось “інше”, ніж він сам», стає «чимось відмінним від [його] звичайної предметності», «від решти докільля», тобто відбувається акт вибору і відокремлення його в абсолютно інший вид об'єктів* (с. 29). Насамперед він відділяється сам від себе — камінь чи рослина стають священними не через те, що вони є собою, а через те, що вони являють собою щось радикально інше, ніж цей світ, якусь вищу сакральну реальність. *«Будь-яка ієрофанія ... показує, являє співіснування двох протилежних сутностей: сакрального і профанного, духу і матерії, вічного і тимчасового...»* (с. 46).**

Еліаде перевертає традиційне ставлення до релігій. Він спростовує «еволюціонізм» чи «заходоцентризм», за якими релігії розвиваються від простого до складного, а первісні люди не були здатні сприймати складні релігійні

ідеї на кшталт монотеїзму і мислили в межах анімізму, фетишизму тощо. «Ніде ми не зустрічаємося з простою релігією, яка зводиться до елементарних ієрофаній...» (с. 11), навіть у примітивних народів Еліаде віднаходить досить складний світогляд. Релігії примітивних народів не мають розлогіх теоретичних текстів — але замість цього в них є потужна мова символів і ритуалів, які реконструюють їхні релігійні ідеї.

Для цього Еліаде аналізує кожну групу ієрофаній, *«виявляючи модальності священного й осягаючи спосіб їхнього поєднання у послідовну систему»* — небесні (уранічні), солярні, місячні, водні, кам'яні, земні (телуричні), рослинно-тваринні, нарешті, ієрофанії простору (храм і священні місця), часу (одвічне повторення), і нарешті аналізує морфологію та функцію міфів, їхню внутрішню логіку та структуру. Завершує свій виклад він аналізом структури символів та їхньої логіки. Еліаде прагне *«розчистити ґрунт для підсумкового обговорення сутності релігії»* (с. 13).

Він закликає *«звільнитися від дидактичних забобонів, забувши, що ці настанови інколи були пов'язані з пантеїзмом, фетишизмом, інфантилізмом тощо...»* (с. 27). Ці «забобони» притаманні як носіям «вищих» релігій (світових монотеїстичних), так і атеїстам — коли вони воліють інтерпретувати якісь ритуали та символи ледве не як дикунство, відмовляючи їм у бутності ієрофанією. Але цей прогресистський підхід не дає нам змоги *«зрозуміти минуле або теперішнє значення священного в архаїчних культурах»* (с. 27). Еліаде показує, як архаїчні ієрофанії трансформувались упродовж історії, парадоксально зберігаючи первинний архетиповий смисл (с. 79).

Еліаде руйнує стереотип, буцімто релігія позбавлена раціональності. «Розум» присутній у найбільш архаїчних ієрофаніях, і зрештою, «релігійний досвід не є апріорі незрозумілим». «Відсталим» він називав однобічний раціоналізм, *«адже релігійне життя... мобілізує життя людини все цілком, тож було химерним намагатися встановити перетинки між різними царинами людського духу»* (с. 151). Він реконструює «розумність» синтетичного осмислення світу водночас у «вищих» та «нижчих» релігійних формах, розкриває на підставі розрізнених документів цілісні комплекси релігійного осмислення становища людини в космосі. Це — непересічне завдання, бо чистого аналітичного раціоналізму тут замало, так само, як і для розуміння поезії. Насправді сучасна людина має великі проблеми із розумінням архаїчної думки — бо та мислить не стільки через поняття чи концепти, а насамперед через символи, певні ідеограми, за законами символічної логіки. Це *«інакший стиль думки»* (с. 50), інакше сприйняття довкілля. Ми повинні визнати сакральність фізіологічного життя загалом, у всій його органічній повноті, включно із сексуальністю і харчуванням — *«для людей архаїчних культур це таїнства, церемонії, за посередництва яких люди долучалися до сили, котра представляє саме Життя»* (с. 48).

Звідси виклад Еліаде — це феноменологія сакрального, огляд і споглядання різних ієрофаній. Його мета — не відтворити подію за допомоги

документів, як це робить історик, і не описати «релігійне життя» якоїсь спільноти, тобто «не просто простежити *історію* якоїсь ієрофанії..., а насамперед зрозуміти і зробити зрозумілою модальність сакрального, розкрити цією ієрофанією» (с. 20). Він ставить дуже амбітне завдання — збагнути «не свідомість, якою вона була в певний момент історії» релігії, а те, чим була сама релігія, відтворити не масове сприйняття якоїсь релігії, не «релігійне життя спільноти мешканців... у цей історичний момент», а «здатність цих мешканців пережити сакральність» (с. 22). Він ставить питання про «*змісти, відкриті* всіма ієрофаніями». Це дає «цілісний комплекс спільних ознак», з яких формується «*послідовна система* модальностей... сакральності». Еліаде наголошує: «Кожна ієрофанія *передбачає* цю систему», «всі ієрофанії ведуть до послідовної системи тверджень..., “теорії”... що ... міститься у недостатньо “відкритих” [прихованих, закодованих] ієрофаніях не менше, ніж в інших» (с. 24).

Нарешті, Еліаде цікаво підводить до тези, що найбільш архаїчні релігії можуть бути потлумачені як попередники монотеїстичних. Із уранічних ієрофаній він виводить повсюдну присутність ідеї Єдиного Бога, який відступає на задній план із часом. Релігійні реформи та революції монотеїстичних релігій, відтак, є в якомусь сенсі «поверненням Верховного Бога», що найбільш радикально виявляється в єврейській релігійній революції Тори — де Бог виходить не тільки володарем і хранителем світоладу, а вищим і абсолютно вільним від власних же законів. Еліаде вважає ієрофанії — у втіленні сакрального в якихось речах та явленні цими речами певного сакрального джерела — «*прообразами дива Боговтілення, ... кожна ієрофанія є не більш ніж недосконалою спробою розкрити таємницю ототожнення людини і Бога*» (с. 46), що відсилає нас до християнської теології.

Дискусії про сутність релігії тривають досі, і концепція Еліаде зазнає дедалі більшої критики¹ — але на боці Еліаде залишається потужний аргумент: не всі релігії мають поняття Бога, не всі релігії мають сформовану касту жерців чи систему ритуалів, не всі релігії спираються на страх перед невідомим, але всі релігії мають інтуїцію Священного. Священне є в усіх — від неолітичних мисливців Північної Європи і мешканців Вогняної Землі до християн, мусульман, буддистів чи навіть пастафаріанців. Священне — як «відділене від усього» і піднесене понад усе — знаходиться у структурі світогляду навіть позірних атеїстів. Можна спростувати існування Бога, можна зруйнувати віру в наївні міфи, але неможливо винищити в душі людини, як

¹ Перераховувати критичну літературу у форматі рецензії немає змоги, але можна висловити власні зауваження суто за текстом. Наприклад, я в тексті зауважив розбіжність значень шумерських ідеографів із тим, що зараз вважається за правильне у шумерологічному словнику: на с. 112 цього видання «МЕ» вважається, що позначає і «людина», і «небо». Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary дає значення «LU» та похідні (людина) і «AN» (небо), принаймні, «МЕ» там не знайдено.

то мовить афоризм, «діру розміром в Бога», ту частину душі, що відповідає за наявність Священного.

Зараз, коли релігія дедалі більше стає інструменталізованою, а дискусії довкола релігії деградують до рівня простих ідеологем на рівні «опіуму для народу» чи «духовних скреп», Еліаде є протиотрутою проти різноманітних профанацій, ідеологічних обмежень та всяких «-ізмів». Тож видання «Духу і літери» і робота Олексія Панича не просто робить великий крок для української науки, а й стає в пригоді для суспільства, яке потребує такого читання.